

Karaktärisering och kulturhistorisk värdering

Pjätteryds kyrka

Pjätteryds socken i Älmhults kommun
Kronobergs län

Smålands museum
David Fuchs

Inledning

Bakgrund och syfte

I samband med upprättandet av vård- och underhållsplaner för kyrkor i Växjö stift har Smålands museum på uppdrag av BSV arkitekter & ingenjörer AB i Värnamo genomfört en karakterisering och kulturhistorisk värdering av Pjätteryds kyrka. De kyrkor som berörs är de som tillhör Svenska kyrkan och omfattas av kulturminneslagen, dvs. kyrkobyggnader som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen. Karakteriseringen och den kulturhistoriska värderingen syftar till att användas som underlag för vård- och underhållsplanen.

Nedanstående material består av en historik över kyrkobyggnaden, en beskrivning av exteriör och interiör samt en kulturhistorisk bedömning. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering samt arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit läns museets topografiska arkiv och Antikvarisk- topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur däribland hembygds litteratur. De redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning i kyrkobyggnadens historia.

Kulturhistorisk bedömning

En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan kontinuerligt föremål för omvärderingar. Bedömningen utgår från såväl den enskilda kyrkobyggnadens värden som kyrkomiljön i sin helhet, men också till värden i förhållande till andra kyrkobyggnader i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning

Kortfattad historisk beskrivning

Pjätteryds socken omnämns första gången i skriftliga källor 1400 och benämns då ”piedary”. Den medeltida kyrkan var uppförd i trä 1344 och belägen strax väster om den nuvarande. Den var uppförd som en timmerkyrka och kan enligt experten Lorentz Dietrichson, som lett arbetet ”De norske stavkirker”, ha varit utförd som en stavkyrka. Enligt sägnen skall en rik och mäktig fru, vid namn Pieta, ha låtit uppföra kyrkan. Med anledning av Pjätteryds stavning på 1400-talet tror man att det kan ha varit fru Pieta som givit namn åt församlingen. Den medeltida kyrkan revs 1836. Den nya kyrkan är belägen i en trevägskorsning med Agunnaryd i norr, S Ljunga i väster och Älmhult i söder. Kyrkan ligger öppet och välkomnande på en svag höjd i ett annars ganska så flackt landskap omgiven av grönskande ängar och med skogen i periferin. Bygdens skola och sockenstugan ligger väster om kyrkan. Kyrkan uppfördes mellan åren 1833-34 efter Samuel Enanders ritningar, upprättade 1831. Kyrkan stod färdig 1834 men invigningen skedde först den 26 september 1841 och förrättades av kontraktsprosten Petrus Granstrand. Byggnationen av den nya kyrkan i Pjätteryd var förknippad med en utdragen strid mellan prosten Pehr Bråkenhjelm och Esaias Tegnér vilkas meningar om den nya kyrkans utformning gick isär. Dispyten kom att fördröja det planerade kyrkobygget 14 år. I ett tal vid en visitation i Pjätteryd den 17 oktober 1830 uppmanar biskop Esaias Tegnér Pjätterydsborna att göra slut på detta skamliga oskick och infria sina tidigare löften att riva den gamla kyrkan vilken han anser tjänat ut efter att ha varit församlingens kyrka sedan medeltiden.

Exteriör

Pjätteryds kyrka är uppförd utifrån en rektangulär plan med torn i väster och en utbyggd rektangulär sakristia i öster. Tornet är försett med en glasad lanternin inklädd i vitmålad plåt och försedd med urtavlor i öster, väster och söder. Ljudluckorna är utförda i liggande träpanel och svartmålade. På toppen av kyrktornet står ett förgyllt kors. Kyrkan har tre ingångar, huvudentré via tornet och två ingångar via långsidornas mittportaler. På originalritningarna är mittportalernas omfattningar utförda i en klassiserande stil med bågomfattningar och kolonner men de blev i sitt slutgiltiga utförande kraftigt förenklade med slätputsade sidor och ett enkelt slätputsat listverk ovan porten. Vid entrén i väster har man anordnat en ramp i galvaniserat järn. Trappan är gediget utförd i stora naturstensblock vilka försetts med synliga inborrade järnkramlor och blocken har fogats med cementbruk. Ovanför entrénportens bågförmiga fönster sitter en inmurad stenhäll försedd med följande inskription: ”Uppbyggd under konung Carl XIV Johans regering åren 1833 och 1834 på Pietyrd församlings egen bekostnad Bevara din fot när du går till Guds hus Pred.: 4: v.17.”.

Kyrkans murar är uppförda i sten och spritputsade. Invändigt är kyrkan vitkalkad och var så även utvändigt fram till 1994 då den i samband med en exteriör renovering avfärgades i en svagt rosa kulör med en kimröksgrå sockel. Den rosa kulören fann man vid en undersökning av den gamla putsen. Taken var ursprungligen täckta med spån vilka, vid en renovering 1925, ersattes med svartmålad galvaniserad plåt. 1977, efter att kyrkans tak delvis förstörts i samband med en storm, byttes den galvaniserade plåten ut mot dagens kopparbeklädnad. Taket är försett med ståndrännor och stuprör av koppar. Under takfoten utmed långhusets och absidens väggar löper ett rikt profilerat listverk av trä, målat med vit linoljefärg.

Långhuset, tornet och absiden har rundbågade, högresta och spröjsade fyrluftsfönster. Fönsteröppningarna är indragna en aning i fasaden och solbänkarna är täckta med kopparplåt. Bågarna är av trä, försedda med blåst glas och målade i en ljusgrå kulör. På senare tid har kyrkans fönsterbågar försetts med innanfönster. På långhusets östra gavel, ovanför absiden, sitter ett lunettfönster och på tornet i väster i höjd med andra avsatsen ett rosettfönster. På

långhusets västra gavel på var sida om tornet sitter rundbågade fönster vilka förser läktaren med ljus.

1925 utarbetade Paul Boberg, utifrån församlingens önskemål, ett förslag till restaurering av Pjätteryds kyrka. Församlingen har då bl.a. framfört önskemål om att få hänga upp altaruppsatsen och triumfkrucifixet från den medeltida kyrkan på korväggen. Den lösningen anser Boberg vara mindre lyckad, då det, enligt hans tycke, skulle förrycka den befintliga altaruppsatsens goda verkan. Han föreslår istället en lösning där man, genom att mura igen fönstren i den andra fönsteraxeln från öster, tillskapar väggytor på vilka man kan hänga upp dessa inventarier. Ett förslag som bifalles av församlingen. Exteriört behålls fönstren och man bevarar på så vis kyrkans utseende. Interiört kan man idag skönja en ljusare nyans i putsen där fönstren varit placerade. Vid samma renovering tillkommer också vindfången vid kyrkans sidoentréer samt vid porten från långhuset ut mot vapenhuset.

Nästa förändring av större dignitet genomgår kyrkan 1952, då utifrån ett förslag framtaget av arkitekten Hans Lindén. I samband med den här renoveringen tillkom ett bårhus på sakristians norra gavel, försett med ett koppartäckt tälttak med ståndrännor. Bårhuset används fortfarande under vinterhalvåret och har ett litet murat altare. Ovanför bårhusets dörr sitter en liten plåtskylt där man kan läsa att det var Pjätteryds kyrkliga syförening som bekostade byggnationen. Vid samma renovering tillkom också entrédörren på sakristians södervägg. Idag används sakristian som kapell vid gudstjänster vintertid för att slippa undan de väldiga kostnader som är förenade med att hålla det stora kyrkorummet uppvärmt. I sakristians nordöstra hörn hänger en rikt ornamenterad baldakin.

1965 förses kyrkans lanternin med tornur. Urtavlornas placering, i övre delen av lanterninens befintliga bågöppningar, går tillbaka på ett förslag av Hans Lindén vilket gjorde det möjligt att bevara lanterninens utseende.

I samband med bytet av tak vid efter stormskadan, 1977, byttes även taket på tornet och korabsiden. Arbetena efter stormen skedde utan kontakt med berörda myndigheter varför de i efterhand fick tillsänt sig fotodokumentation på de utförda arbetena.

1994-96 företog man en omfärgning av den utvändiga putsen på Pjätteryds kyrka. Det var vid en undersökning av kyrkans puts, utförd på initiativ av kyrkoherde Stefan Sträng med närvaro av landsantikvarie Lars Thor, som man fann den rosa färgsättningen i ett underliggande putslager.

Kyrkogården i Pjätteryd har inte varit föremål för någon expansion utan fått behålla sin ursprungliga rektangulära form med kyrkan placerad i dess centrum. Kyrkogården ramas in av en kallmurad stenmur. På insidan av muren ligger en mjukt avrundad jordvall och strax nedanför vallen står en krans med björkar. På den östra vallen har man lagt upp de gravstenar vilka avlägsnats från kyrkogården då gravrätten upphört. Kyrkogården delas utav de mellanliggande grusgångarna in i nio gravkvarter. I änden av varje sidogång har man placerat en vattenpost. Gångarna som omger kyrkan har man låtit asfaltera. På var sida om tornet där dess vägg möter långhusets gavel står en sittbänk med gavlar av gjutjärn, från Norrahammars bruk. Väster om kyrkan i anslutning till den gamla kyrkogården ligger prästgården.

1994 skedde en förnygring av kyrkogårdens träd varvid församlingen fick ett påtalande av länsstyrelsen att kyrkan bör ta fram en plan för hanteringen av kyrkogården avseende

gravvård, trädförnyring, grusgångar samt tillvaratagande av äldre gravstenar, gravramar, staket mm.

Interiör

Vid vapenhusets norra innervägg finns en trappa vilken leder upp i tornet. Utmed södra väggen löper en låg träbänk. Golvet är belagt med hyvlade röda kalkstensplattor. Fönstren saknar innerbågar. Taket är av kilsågade bräder målade i en ljusgrå kulör. Under trappan står ett kraftigt träbord. Porten är försedd med ett kraftigt smitt lås och smidesgångjärn.

På tornets första avsats förvarar man en medeltida predikstol med tillhörande ljudtak. Dessa har ett välarbetat snideri med balustrar och rik ornamentering. Här förvaras också en kyrkklocka från 1688 vilken troligen härrör från den medeltida kyrkans klockstapel.

I nischen kring porten in till långhuset är det målat en schablonslinga och i fältet ovan dörren står följande text: ”Hvem du än är som träder in i detta tempel glöm icke att det är Guds hus lämna det icke utan en bön för dig själv och för dem som här förkunna och höra Guds ord”. Både schabloneringen och texten tillkom vid renoveringen 1952.

Direkt innanför dörrarna från vapenhuset, finns trappor i norr och söder vilka leder upp till läktaren. Utrymmet under trapporna är inbyggt och rymmer toalett, förvaringsrum samt elcentral, en förändring som skedde i samband med Lindéns renovering på 1950-talet. Läktaren bärs upp av tio pelare och fyra pilastrar. En skarv i taket, där de kilsågade bräderna övergår i vanligt spontat tak, avslöjar den tillbyggnad av läktaren som skedde i samband med en renovering 1919. Förändringen kan dessutom skönjas i läktarens fyra främre pelare vilka är av något klenare dimension än de ursprungliga. Läktarbarriären är utformad i full överensstämmelse med den ursprungliga. Orgeln byggdes ursprungligen 1852-54 av JM Blomqvist. Fasaden finner sin motsvarighet i altaruppsatsen och tillsammans sätter de en stark nyklassicistisk prägel på kyrkans interiör.

Under läktaren, i långhusets sydvästra hörn, står en medeltida dopfont. En stor bit av den övre kransen saknas men man kan fortfarande se en del av den ursprungliga dekoren bl.a. föreställande en grip. Söder om mittgången under läktaren står en glasmonter med en modell över den medeltida träkyrkan med tillhörande klockstapel. Bredvid montern på ett högt bord står en sjuarmad ljusstake.

Kyrkorummets bänkar är indelade i fyra kvarter med nio bänkar i vardera. I den norra sidogången står en klotformad ljusbärare samt en äldre träkista. Golvet i långhuset är ett lackat furugolv av nyare datum. Detta tillkom efter att man tvingats riva upp det ursprungliga golvet efter omfattande rötangrepp orsakad av bristfällig ventilation i grunden. Kyrkans mitt- och sidogångar är belagda med en mörkröd heltäckningsmatta. I samband med 1950-talets renovering utvidgades avståndet mellan bänkraderna vilket medförde att man limmade på mellanstycken mellan bänkdörrarna. Bänkarna byggdes också om för att bli mer bekväma. Ovanför bänkkvarteren hänger fyra äldre ljuskronor och under läktaren tre mindre, samtliga kompletterade med elektriskt ljus vid renoveringen 1952. Utmed långhusets väggar hänger nio stycken mässingslampetter med stearinljus, fem på den södra och fyra på den norra. På läktaren finns det tio bänkrader, fem på var sida om orgeln samt en sittbänk på var sida orgeln vilka tillkom vid renoveringen 1919.

Kyrkans tak är tunnvalvt med kilsågade bräder och valmat över koret. I mötet mellan tak och vägg löper ett kraftigt listverk målat i två grå nyanser med en brunröd randning.

På södra väggen i anslutning till koret hänger altaruppsatsen från den medeltida kyrkan. I korets sydöstra hörn står ett ståndur. I södra delen av koret lät man avlägsna korbänkarna i samband med installationen av en digital kororgel, 1999. Arbetet skedde dock utan tillstånd från länsstyrelsen och kyrkan har blivit ålagd att återställa bänkarna. På motsatta sidan av koret har man bevarat korbänkens fasad men låtit avlägsna sittbänkarna. Utrymmet används nu som förvaringsutrymme dels för ett par kistbockar samt för att skyla den digitala kororgelns högtalare. På norra väggen mitt emot den medeltida altaruppsatsen hänger ett medeltida triumfkrucifix som visar Jesus på korset bärande en kungakrona. Fötterna är skiljda åt och han är fastspikad med fyra spikar en i var fot och en i vardera handen. Vid norra väggen står också kyrkans predikstol med tillhörande ljudtak.

Den halvcirkelformade altarringen med knäfall och svarvade balusterdockor är klädd med sammetstyg i en gammalrosa kulör. Altartavlan, målad av Bengt Nordenberg, som skildrar Jesus vid tolv års ålder i templet flankeras av två grisaillemålningar föreställande Moses och Johannes. Altaruppsatsen tillkom 1877 och intar en dominerande ställning i kyrkorummet.

I samband med Paul Bobergs renovering 1925 tillkommer vindfången vid kyrkorummets tre utgångar. De utförs med listverk och profiler väl överensstämmande med kyrkans befintliga dörrar.

Några påtagliga förändringar som skedde vid renoveringen 1952 var att korplanet utökades, psalmtavlorna flyttades i sidled och altarringen flyttades fram. Kaminerna som hittills stått för uppvärmningen av kyrkan togs bort och ersattes av elradiatorer utmed långhusets väggar. Predikstolen försågs med ett nytt ljudtak och det äldre ljudtaket hängdes istället upp inne i sakristian.

Inventarier

Mariabilden i Pjätteryds kyrka, från omkring 1200-talet, omnämns i ett avlatsbrev redan år 1489 och är sannolikt kyrkans äldsta inventarium. I övrigt utgörs kyrkans viktigare inventarier av en medeltida dopfuntscuppa av sten med åtskilliga sirater av flygande lejon, gripar m.fl. djur samt en runinskription, triumfkrucifix från 1200-talet, sakramentsskåp från 1400-talet, en medeltida primklocka, en tavla med krucifix från 1640, en äldre predikstol av trä med bildhuggeri föreställande de fyra evangelisterna med deras sinnebilder samt aposteln Paulus förfärdigad år 1691, en kyrkklocka från 1688, två sockenbudstyg från 1782 och 1793, en kalk från 1702 ändrad 1847, patén från 1847, fem ljusstakar av mässing troligen 1600-tal, litet antependium från 1763, ljuskronor från 1700-talet, altaruppsats av Sven Segervall från 1731, mässhakar från 1754 och 1800-tal samt en dopskål av tenn från 1835.

Kulturhistorisk bedömning

Pjätteryds kyrka utgör en tydlig representant för Karl Johan-tidens s.k. tegrnéryrkor och dess ursprungliga utseende har till stor del bevarats i exteriören. Med sina högresta valvbågade fönsteröppningar, ljusa öppna interiör och sparsmakade färgsättning utgör Pjätteryds kyrka en mycket god representant för de nyklassicistiska kyrkorna. Lanterninen är ett karakteristiskt drag för tidens kyrkor.

Andra utmärkande drag i den nyklassicistiska arkitekturen var bruket av kolonner, pilastrar, friser och klassiska dekorornament. En färgsättning i ljusa kulörer med ett fåtal strama dekorationer samt användandet av skuggverkan för att teckna detaljer och listverk. Entrén försågs ofta med en tung omfattning och kraftiga pardörrar av trä.

Kyrkan har under åren genomgått en del förändringar med utgångspunkt i förändrad liturgi och estetiska ideal. De arbeten som gjorts i kyrkan har skett på kyrkans villkor med ödmjukhet och hänsyn till dess karaktär och stil vilket också inneburit att kyrkan fått behålla sina nyklassicistiska stildrag av renhet, rymd och ljus. I interiören är samspelet mellan orgelfasaden och altaruppsatsen starkt bidragande till kyrkorummets känsla av harmoni och symmetri. Bevarandet och bruket av den äldre kyrkans inventarier ger kyrkorummet en historisk förankring.

Genom att man endast låtit bygga in utrymmet under läktartrapporna har känslan av en fritt stående läktare kunnat bevaras något som är starkt bidragande till kyrkorummets luftiga och rena känsla.

Färgsättningen, vilken går i rödbrunt, grått och guld, stämmer väl överens med tidens ideal. Den ursprungliga inredningen, altaruppställningen, predikstolen, läktaren samt orgeln är välbevarade. Bänkarna har förändrats något men den arkitektoniska helheten finns kvar i bänkkvarteren. Även den omgivande kyrkogården bidrar till helheten liksom kyrkplatsen i sig

Vid framtida renoveringar och önskemål om förändringar är det därför av yttersta vikt att stor hänsyn tas till kyrkans välbevarade nyklassicistiska karaktär såväl exteriört som interiört.

Händelseregister

1690	-	Det medeltida krucifixet restaureras
1833-34	-	Kyrkan uppförd efter ritningar av Samuel Enander, 1831
1836	-	Medeltida kyrkan rivs
1854	-	Stora orgeln tillkommer och orgelfasaden fungerar som pendang till altaruppsatsen, byggd av J M Blomqvist, Virestad
1877	-	Ny altaruppsats med altartavla och två grisaillemålningar utförd av Bengt Nordenberg, ”Jesu i templet vid 12 års ålder”
1890	-	Kyrkan förses med kaminer
1914	-	Lanterninens öppningar täcks in
1919	-	Orgelläktaren utvidgas
1925	-	Exteriör och interiör renovering (arkitekt Paul Boberg)
	-	Omläggning av yttertak, svartmålad galvaniserad plåt
	-	Entréer förses med vindfång
	-	Inredningen målas om i mörk färgskala med rik marmorering
	-	Två av långhusets fönster i anslutning till koret sätts igen för att ge plats åt den gamla kyrkans altaruppsats utförd av Sven Segervall 1731 samt åt ett medeltida triumfkrucifix
	-	Restaurering av medeltida altaruppsats och triumfkrucifix utförd av konservator Sundbaum
	-	Inrättar kyrkomuseum i tornet
1927	-	Inreder arkivrum i flygelbyggnaden till Pjätteryds prästgård

- 1932 - Nytt orgelverk, A Mårtenssons Orgelfabrik AB, Lund Orgeln får nya lådor, ny pneumatisk traktur och registratur samt fristående spelbord
- 1952 - Exteriör och interiör renovering (länsarkitekt Hans Lindén)
- Koret utvidgas och altarringen flyttas fram
 - Fönster förses med katedralglas
 - Predikostolens ryggstycke avlägsnas och ljudtak tillkommer
 - Bänkrader avlägsnas under läktaren för att tillskapa ett kyrkotorg
 - Nya läktartrappor inne i kyrkorummet vilka förses med inbyggda förvaringsutrymmen
 - Takkronorna hängs om och kompletteras med elektriskt ljus
 - Färgsättningen ändras till grått, brunrosa, gråblå, rödbrun och förgyllda detaljer
 - Kaminerna avlägsnas
 - Elvärme installeras
 - Bårhus byggs till mellan sakristia och kor
 - Ingång till sakristian från söder
 - Från samtliga stuprör anordnas avlopp i marken vilka leds till dräneringsdiken
 - Sockel förses med gallertäckta ventilationsöppningar
- 1960 - Utrotning av träförstörande insekter
- 1966 - Lanterninen förses med tornur vilka placeras i över delen av befintliga bågöppningar
- 1969 - Nytt golv läggs in i hela kyrkorummet efter omfattande angrepp av rötsvamp på grund av bristfällig ventilation i grunden
- 1978 - Omtäckning av kyrkans tak med kopparplåt
- Nytt kors på tornet
- 1979 - Nytt orgelverk av Västbo Orgelbyggeri, Orgeln återfår sin ursprungliga karaktär, disposition och det gamla spelbordet tas åter i bruk
- 1984 Jubileumsgudstjänst 150-år hålls den 1:a advent
- 1986 - Nordenbergs altartavla konserveras av konservatorerna Rolf och Anna-Lisa Nilsson
- 1994-96 - Utvändig renovering
- Putsen avfärgas i ljus rosa kulör
 - Fönstren renoveras
 - Rötskador på lanterninen åtgärdade samt utbyte av lanterninens plåtinklädnad
 - Trädföryngring på kyrkogården
- 1996 - Sanering av strimmig trägnagare på kyrkans inredning och inventarier